

Hoofdstuk 8.

De rol van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven in armoedebestrijding

Sylvie Van Dam, Sarah Maes, Mieke Schrooten, Bert Broeckaert & Peter Raeymaeckers

1. Solidariteit vanuit informele spelers

Maart 2020, de coronapandemie en de bijbehorende lockdown leggen het land plat. Heel wat sociaalwerkorganisaties en -initiatieven sluiten noodgedwongen tijdelijk hun deuren. Tegelijkertijd signaleren sociale professionals een sterke toename van noden. Mensen die voor de pandemie nog net het hoofd boven water konden houden, kunnen dat nu niet meer. Het netwerk waar ze normaliter een beroep op doen, is moeilijk of zelfs niet bereikbaar (Debruyne, Deleu, & Schrooten, 2020; Raeymaeckers, Laevaert, Huyghe, & Vints, 2020). Organisaties tonen veerkracht en passen razendsnel hun werkingen aan om aan de nieuwe of veranderde noden tegemoet te komen en met hun doelgroep in contact te blijven (Raeymaeckers e.a., 2020).

Ook informele spelers laten hun solidariteitswerking niet los, wel integendeel (Debruyne e.a., 2020; Thys, Schrooten, Debruyne, & Plovie, 2020). Onder meer religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitspraktijken (RLS'en) proberen een antwoord te formuleren op toegenomen en veranderende noden. Tegelijkertijd zijn ook zij genoopt hun normale werking van nabijheid, rechtstreekse ondersteuning en groepswerk om te gooien. Ze zijn creatief in het zoeken naar oplossingen: jongeren worden door de Joodse Centrale gestimuleerd om naar de supermarkt te gaan voor ouderen, taxichauffeurs zonder werk worden ingeschakeld voor voedselbedeling (Cortois, 2021). Elf moskeeën in Gent zetten een samenwerking op om iftarmaaltijden te bedelen als afhaalmaaltijden, ter vervanging van de gezamenlijke maaltijden in de moskee. De Al-Ansarmoskee in Schaarbeek deelt gratis maaltijden uit gedurende de hele ramadan. Vzw SBAR wordt tijdens de crisis opgericht en start met wekelijkse maaltijdbezorgingen. De moskeevereniging Almona in Antwerpen zamelt geld in voor mensen zonder wettig verblijf en biedt slaapplekken en voedsel aan. In veel solidariteitspraktijken staan proactief en outreachend werken centraal (Raeymaeckers & Van Puyvelde, 2021).

De pandemie bevestigt naast de creativiteit en veerkracht van organisaties ook een gekend probleem: formele hulp- en dienstverlening vanuit sociaalwerkorganisaties slaagt er niet altijd in om iedereen te bereiken of gepast te ondersteunen. De weg naar kwaliteitsvolle hulp- en dienstverlening ligt bezaaid met allerhande drempels (Boost, Raeymaeckers, Hermans, & Elloukmani, 2020; Reijnders, Schalk, & Steen, 2018). Hulpvragers zoeken daarom vaak andere wegen om tegemoet te komen aan hun noden (Schrooten, Withaecx, Geldof, & Lavent, 2015; Van Dam & Dierckx, 2013; Kanmaz, 2016). Een groeiend aantal signalen uit het beleid en werkveld wijst op een belangrijke rol van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven in het leven en de ondersteuning van een grote groep mensen (Cortois, 2021; Moris & Maes, 2022). Wie niet altijd de gepaste hulp vindt in het reguliere sociaal werk – of er geen aanspraak op kan maken – kan bij deze initiatieven terecht voor noodhulp zoals voeding, overnachting of kledij, maar ook voor sociale of administratieve ondersteuning. In het bijzonder voor mensen in een kwetsbare positie – onder wie mensen in armoede, mensen met een precair verblijfsstatuut of dak- en thuislozen – vormen zij een belangrijk vangnet.

Ondanks de belangrijke maatschappelijke rol van RLS'en zijn deze spelers vaak nog onbekend terrein voor zowel formele zorg- en welzijnsactoren als voor beleidsmakers (Cortois, 2021; Moris & Maes, 2022; Van Dam, Buthani, Kanmaz, & Raeymaeckers, 2019). Deze ervaring delen ze met allerhande spelers uit het 'sociaal schaduwwerk': organisaties en initiatieven die doorgaans onder de radar opereren en een veeleer informele rol opnemen als sociaalwerkpraktijk (Schrooten, Thys, & Debruyne, 2019).

In dit hoofdstuk kijken we naar de eigenheid en diversiteit van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven als actoren in het kader van armoedebestrijding. Hoe definiëren we dit soort initiatieven? Welke rol nemen zij op voor mensen in armoede en mensen in kwetsbare posities? Aan de hand van een aantal voorbeelden uit Vlaanderen tonen we een grote variatie met betrekking tot de manier waarop religie doorwerkt in deze initiatieven en maken we duidelijk dat, in tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen, solidariteit binnen RLS'en zich niet beperkt tot de eigen achterban of geloofsgemeenschap. Tegelijk zijn er ook uitdagingen met betrekking tot armoedebestrijding vanuit RLS'en. Zo blijft onder meer de relatie met formele sociaalwerkorganisaties een belangrijk knelpunt. We eindigen dit hoofdstuk met een kritische reflectie over wat hun bestaan en hun rol in armoedebestrijding ons zegt over het functioneren van de welvaartsstaat.

Voor deze bijdrage baseren we ons op twee lopende onderzoeken: 1) het Soligion-project ('SOLIGION: Co-creatie van complementaire vormen van sociale ondersteuning door levensbeschouwelijke en seculiere welvaartstaatsinstellingen'), dat de sociale rol en de solidariteit van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde organisaties (RLS'en) en hun interactie met sociaalwerkorganisaties onderzoekt en 2) het PWO-project 'Sociaalwerkpraktijken in Brusselse religieus geïnspireerde initiatieven', dat de diversiteit van deze RLS'en en hun verhouding met formele sociaalwerkorganisaties onderzoekt. In dit hoofdstuk schetsen we een beeld over de rol van deze religieuze of levensbeschouwelijke organisaties in armoedebestrijding vanuit de eerste bevindingen

van deze lopende onderzoeksprojecten.¹ Dat doen we op basis van data uit casestudies met observaties, informele gesprekken en diepte-interviews bij RLS'en en sociaalwerkers in Vlaanderen en Brussel en uit bevindingen van de twee werkgroepen van het Soligion-project. Binnen het Soligion-onderzoek brachten we sinds oktober 2020 driemaandelijks lokale en bovenlokale sociaalwerkorganisaties en actoren samen met actoren uit het brede religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsveld in de vorm van werkgroepen. Deze werkgroepen kwamen negen keer samen in de periode tussen november 2020 en augustus 2022. Gemiddeld waren er een twintigtal deelnemers. Een van deze werkgroepen boog zich over de vraag hoe we levensbeschouwelijke en religieuze solidariteit beter in kaart kunnen brengen, de andere werkgroep ontwikkelde een aantal educatieve pakketten rond de onderzoeksbevindingen. Voornamelijk op basis van de thema's van de eerste werkgroep (Wat is de perceptie op sociale kaarten? Hoe wordt religieuze solidariteit vandaag in kaart gebracht? Welk netwerk of welke contacten zijn er al tussen het seculiere werkveld en het religieus geïnspireerde werkveld?) konden we in beeld brengen hoe het levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitslandschap door de bril van de verschillende actoren werd gepercipieerd.

Tot op heden bestaat er geen overzicht van het religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerd solidair veld in Vlaanderen en Brussel. Daarom selecteerden we de casestudies in de verschillende steden op basis van verkennende interviews, aangevuld met *snowball sampling*. Leidende principes bij deze selectie waren de informatiegeoriënteerde selectie, waarbij we naar de aanwezigheid van solidariteitspraktijken binnen het religieus of levensbeschouwelijk initiatief zochten, maar ook voldoende oog hielden voor diversiteit in religie en levensbeschouwing tussen de diverse initiatieven en een geografische spreiding ervan doorheen de onderzochte steden. Daarnaast namen we ook diversiteit in organisatiestructuren of in de mate van formalisering in acht.

2. Wat zijn religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven? Definities en typologieën

In de internationale literatuur werd er de voorbije decennia uitgebreid geschreven over religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven. Onderzoekers verwijzen naar dit soort praktijken met de term '*faith-based organizations*' (FBO's). Vooraleer we ons richten op de Vlaamse context, situeren we kort enkele bevindingen uit deze internationale state of the art. Vervolgens maken we de vertaalslag naar Vlaanderen.

De term FBO ontstond in de jaren negentig in de Amerikaanse context. Twee wetten, *The Charitable Choice act* (1996) en *The faith based initiatives act* (2001) zorgden ervoor dat de term bekend werd bij een breder publiek. Deze wetten, uitgevaardigd door toenmalig president Bush, gaven religieuze initiatieven de mogelijkheid om aanspraak te maken op fondsen van de Amerikaanse overheid (Biebricher, 2011; Crisp, 2014; Gomez,

2011). Voorheen dienden zij hiervoor een aparte organisatie op te richten, waarin zij alle religieuze symbolen moesten verwijderen. Dankzij de nieuwe wetgeving mochten zij als religieuze organisatie of instelling als dusdanig (kerken en congregaties) of als afgeleide hiervan rechtstreeks een aanvraag indienen voor fondsen (Bielefeld & Cleveland, 2013; Gomez, 2011). Sinds de publicatie van beide wetten werd 'faith-based organizations' in de Verenigde Staten een courante term om religieuze solidariteitsinitiatieven te beschrijven. Desondanks is er binnen de internationale literatuur geen eensgezindheid over de definitie en draagwijdte van het concept en stellen we ook vast dat het niet is uitgegroeid tot een internationale standaardterm (Maes, Raeymaeckers, Schrooten, & Broeckaert, forthcoming, a).

Waar internationaal wél consensus over is, is het feit dat deze religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven er vaak in slagen mensen te bereiken die door seculiere sociaalwerkorganisaties moeilijk of niet bereikt worden, gaande van mensen met een precair verblijfsstatuut tot mensen die leven in armoede of dak- en thuisloosheid (Beukes, 2019; Beaumont & Cloke, 2012; Davelaar, Damacena Martins, & Doude van Troostwijk, 2012; Dierckx, Vranken, & Kerstens, 2009).

Religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven bereiken vaak mensen die seculiere sociaalwerkorganisaties moeilijk of niet bereiken.

De verhouding van hun ondersteuning tot lokale of nationale overheden kan verschillende vormen aannemen. Soms werken ze voor het ontwikkelen en uitvoeren van bepaalde activiteiten samen met de overheden. Ofwel ontwikkelen ze activiteiten als een aanvulling op het

publieke aanbod. In andere gevallen handelen ze in openlijke confrontatie met de overheid om de belangen en de rechten van hun deelnemers te behartigen. Een combinatie of opeenvolging van deze drie samenwerkingsvormen komt ook voor (Beaumont & Cloke, 2012; Cloke, Beaumont, & Williams, 2013; Dierckx & Vranken, 2013).

2.1 Faith, religie, levensbeschouwing en solidariteit: FBO's versus RLS'en

In de helft van de jaren 2000 vond de term FBO via Groot-Brittannië langzaam ingang in Europa. Religieuze solidariteit was ook daarvoor uiteraard allesbehalve afwezig in de Europese context, maar onder invloed van Amerikaans onderzoek probeerden onderzoekers ook hier de term toe te passen in het onderzoek naar religieuze solidariteit. Dit verliep niet zo gemakkelijk. De term heeft duidelijk Amerikaanse, juridisch-politieke wortels. Vanuit een welzijnsperspectief verschilt deze Amerikaanse context sterk van de Europese. Europa kent bovendien verschillende soorten welvaartsstaten, met elk hun eigen accenten en nationale contexten. Ook de wisselwerking tussen staat en middenveld verloopt anders in de Europese context dan in de Verenigde Staten. Bovendien heeft re-

ligie grond verloren in verschillende Europese landen door de verregaande secularisatie, daar waar het merendeel van de inwoners van de Verenigde Staten religieus is (Bielefeld & Cleveland, 2013; Beaumont & Cloke; 2012).

In een Vlaamse context kan je je ook afvragen of '*faith*' de aangewezen categorie is om de religieuze of levensbeschouwelijke inspiratie van organisaties mee aan te duiden. *Faith* (geloof) is geen neutrale, universele categorie, maar een begrip dat vooral in het christendom en in het bijzonder in het protestantisme (denk aan het *sola fide* van Luther) een centrale rol vervult. Deze innerlijke, persoonlijke ervaring van het individuele lid van een religieuze gemeenschap is evenwel niet noodzakelijk de kern van religie of van alle religieuze tradities. Religie heeft ook andere dimensies (ideologische, rituele, ethische, ...) dan enkel deze innerlijke ervaringsdimensie (cf. Glock & Stark, 1965). Het is ook een onbewezen aanname te veronderstellen dat precies en uitsluitend in deze – niet voor alle leden van een religieuze gemeenschap en voor alle religies even belangrijke dimensie – de zin voor solidariteit geboren wordt. Om deze redenen lijkt het ons beter om de bredere term religie (*religion*) te hanteren en het woord *faith* achterwege te laten (Maes e.a. forthcoming a).

Toch is ook 'religie' niet voldoende ruim om als koepelterm te functioneren binnen onze onderzoeksprojecten. Niet alle initiatieven die een omvattende visie hebben op mens en wereld (een levensbeschouwing) verwijzen immers naar een transcendente dimensie (als God of goden). De meeste humanisten zullen zich bijvoorbeeld niet in het woord religie herkennen. Daarom spreken we in ons onderzoek over 'religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde' (*religion- and worldview-based*) solidariteit.

Een ander probleem met de term *faith-based organizations* is dat het woord 'organisatie' veel te beperkend is om een goed zicht te geven op de diverse vormen van solidariteit die vanuit religieuze en levensbeschouwelijke hoek worden ontplooid. Waar 'organisatie' het formele, gestructureerde karakter van de entiteiten die solidariteit verlenen benadrukt, zijn er ook veel voorbeelden te vinden van solidariteitsinitiatieven die veel minder gestructureerd zijn. Het gaat vaak om kleinschalige, informele initiatieven die (nog) niet uitgegroeid zijn tot aparte, formele organisaties, of initiatieven vanuit de religieuze gemeenschap an sich. Om recht te doen aan alle vormen van religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteit verkiezen we dan ook te spreken over 'initiatieven' in plaats van (enkel) organisaties (Maes e.a. forthcoming a,b).

Er is nog een laatste reden waarom we de term *faith-based organizations* niet wensen te behouden of te promoten en dat is het feit dat de term eigenaardig genoeg op zich op geen enkele wijze zegt waar het in deze organisaties om gaat, met name solidariteit bieden (Maes e.a. forthcoming a). Waarom zou je een kerk of moskee, een vereniging met strikt religieuze doelen of een sportvereniging met religieuze wortels niet met evenveel recht een FBO kunnen noemen? Dit gebrek aan specificiteit maakt de term FBO betekenisloos. Om al deze redenen kiezen we ervoor de term FBO te laten vallen en in het Nederlands te spreken over 'religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven' (RLS'en) en in het Engels over *Religion based Solidarity Initiatives* (RSI)² (Maes, Raeymaeckers, Schrooten, & Broeckaert, forthcoming, a).

Hoewel ook verschillende (grotere) welvaartsstaatsinstellingen nog een link hebben met het religieuze – denk bijvoorbeeld aan Femma of Christelijke Mutualiteit – focussen wij in dit hoofdstuk vooral op initiatieven in de marge, het zogenoemde sociaal schaduwwerk (Schrooten e.a., 2019). Het gaat hierbij om de meer onzichtbare organisaties en initiatieven die doorgaans een veeleer informele rol opnemen als sociaalwerkpraktijk. Deze RLS'en verschillen in de praktijk vaak sterk met de formele welvaartsstaatsinstellingen binnen ons gestructureerde welzijnslandschap. Op het eerste gezicht schijnen ze de bestaande categorieën binnen het aanbod te overschrijden en een aanbod te bieden dat niet onmiddellijk past in de gangbare visie, invulling en structuur van sociaal werk (Moris & Maes, 2022; Raeymaeckers & Van Puyvelde, 2021; Zibouh, 2019). Zo werken ze bijvoorbeeld veeleer vanuit persoonlijke netwerken en sleutelfiguren in geloofsgemeenschappen, hanteren in meer of mindere mate een religieuze of levensbeschouwelijke motivatie of insteek en worden ze geprezen om hun laagdrempeligheid en nabijheid.

Een blik op de literatuur leert ons dat deze initiatieven zeer diverse verschijningsvormen hebben en dat ze in verschillende soorten hulp aan mensen in preciaire situaties voorzien, zoals (incidentele) opvang, maaltijden, materiële hulp, schuldhulpverlening, voedselbanken, juridische en medische begeleiding, taal- en inburgeringscursussen, enzovoort (Beaumont & Cloke, 2012; Schrooten e.a., 2019; Swyngedauw, 2019; van den Toorn, Davelaar, Hamdi, Reches e.a., 2020). Naast een brede waaier aan activiteiten en dienstverlening zijn RLS'en heel divers op het vlak van organisatiekenmerken en de plaats van religie of levensbeschouwing binnen hun werking (Bielefeld & Cleveland, 2013). In sommige RLS'en staat religie of levensbeschouwing centraal in alle activiteiten en diensten waarin zij voorzien, waar in andere RLS'en religie of levensbeschouwing niet expliciet aan bod komt bij activiteiten of diensten, maar zich veeleer uit in achterliggende waarden.

2.2 Diversiteit binnen RLS'en: een typologie

Door de grote diversiteit van RLS'en is het een uitdaging om manieren, concepten en typologieën te vinden om deze diversiteit in kaart te brengen. In verschillende studies wordt diversiteit tussen RLS'en gecapteerd op basis van drie categorieën: organisatorische kenmerken (o.m. type en niveau van financiering, aanwezigheid van betaalde medewerkers en/of vrijwilligers), uiting en positie van religie (o.m. bij de missie en visie, de organisatoren, de deelnemers) en type programma (o.m. de types activiteiten of diensten die het initiatief aanbiedt) (Bielefeld & Cleveland, 2013).

Een inspirerende typologie voor ons onderzoek is die van Sider & Unruh (2004). Deze typologie laat toe om de mate waarin religie of levensbeschouwing doorwerkt binnen een initiatief, maar ook binnen een specifiek aanbod, te analyseren. Sider en Unruh (2004) vertrekken vanuit de idee dat de vraag of een organisatie op religie gebaseerd is, niet kan worden beantwoord met een eenvoudige ja of nee (Jeavons, 1997; Monsma, 1996; Sider & Unruh, 2004). De mate waarin religie centraal staat in de activiteiten van de organisatie moet worden geanalyseerd als een multidimensionaal construct.

Op basis van organisatorische kenmerken en kenmerken van wat zij 'programma's' noemen (het aanbod van activiteiten en diensten) onderscheiden zij zes ideaaltypes: (1) geloof-doordrongen, (2) geloofsgericht, (3) geloofsgeaffilieerd, (4) geloofsachtergrond, (5) geloof-seculier partnerschap en (6) seculier. We lichten deze beknopt toe in tabel 1.

Tabel 1. Typologie van RLS'en volgens Sider & Unruh (2004).

Type	Duiding	Voorbeeld RLS
<i>Faith-permeated /</i> Geloof-doordrongen	De verbinding met religie of levensbeschouwing is duidelijk op alle niveaus van missie, personeel, bestuur en ondersteuning. Het aanbod integreert uitgebreid expliciet religieuze inhoud. Deelname aan religieuze elementen is vaak vereist.	Wit-Russische orthodoxe kerk (Antwerpen)
<i>Faith-centered /</i> Geloofsgericht	Opggericht voor een religieus doel, blijven sterk verbonden met de religieuze gemeenschap d.m.v. financieringsbronnen en affiliatie en vereisen dat bestuur en personeel de geloofsverbintnissen delen. Het aanbod bevat expliciet religieuze boodschappen en activiteiten, maar deelname is niet verplicht.	Katholieke priester (kerk in Anderlecht)
<i>Faith-affiliated /</i> Geloofsgeaffilieerd	Behouden een deel van de invloed van hun religieuze oprichters (zoals missieverklaring), maar geen religieuze vereisten naar het personeel. Hoewel het aanbod weinig of geen expliciet religieuze inhoud bevat, kunnen religieuze bronnen beschikbaar zijn voor deelnemers.	Open Heart (Protestantse kerk Brussel)
<i>Faith-background /</i> Geloofsachtergrond	Kijken en handelen veeleer seculier, ondanks een mogelijke historische band met een geloofstraditie. Religieuze overtuigingen kunnen sommige personeelsleden motiveren, maar zijn geen vereisten bij de selectie van personeel of bestuur. Aanbod heeft geen expliciet religieuze inhoud, afgezien van de mogelijke locatie in een religieuze omgeving.	Vzw's uit de Marokkaans-islamitische gemeenschap (Anderlecht)
<i>Faith-secular partnership /</i> Geloof-seculier partnerschap	Een seculier initiatief (of met geloofsachtergrond) sluit zich aan bij een of meer congregaties of andere expliciet religieuze organisaties. Leiders en medewerkers respecteren, maar delen niet noodzakelijk het geloof van de religieuze partners. Aanbod heeft meestal geen expliciet religieuze inhoud, hoewel vrijwilligers en personeel optionele religieuze bronnen en activiteiten kunnen aanbieden.	De Tinten (Gent)
Secular	Geen verwijzing naar religie in de missie of op richtingsgeschiedenis. Religieuze vereisten bij de selectie van personeel of bestuur worden gezien als ongepast. Aanbod bevat geen religieuze inhoud.	Vrijzinnig humanistische huizenvandemens

De typologie van Sider en Unruh is een verdienstelijke en interessante poging om de grote variëteit aan religieus geïnspireerde initiatieven inzichtelijk te maken. Ze kan dan ook een handvat bieden om na te denken en te spreken over diversiteit bij RLS'en in hun sociale rol. Toch toont zich hier onmiddellijk een belangrijk probleem dat aansluit bij onze eerdere bespreking van de term FBO. De typologie kan met name een belangrijke inspiratiebron zijn wanneer het gaat om een categorisatie van formele, gestructureerde orga-

nisaties die een zekere mate van afstand vertonen ten opzichte van de geloofsgemeenschappen waarbij ze op een of andere manier aansluiten. We hebben evenwel eerder geargumenteed dat het belangrijk is niet alleen oog te hebben voor dergelijke formele organisaties, maar ook voor initiatieven die door de geloofsgemeenschappen zelf worden genomen (zonder dat dit noodzakelijk leidt tot de vorming van ‘aparte’ organisaties) en voor kleinschalige initiatieven die niet de mate van structurering hebben die de typologie van Sider en Unruh veronderstelt. Met deze typologie is het moeilijker om bijvoorbeeld de inzameling van hulpgoederen door een kerk een plaats te geven of een lokaal burgerinitiatief van een groep moslims naar aanleiding van een humanitaire catastrofe. We zijn dan ook volop bezig deze en andere typologieën te herdenken om zo te komen tot een juist en meer omvattend conceptueel kader (Maes e.a., forthcoming, b). Desondanks maken we de denkoefening om de typologie van Sider en Unruh mee te nemen doorheen de selectie van casestudies en de analyse van data uit ons veldwerk. Zo helpt de typologie de diversiteit in de selectie van cases op te volgen op meer verschillende dimensies dan louter religie of levensbeschouwing en geografie, en daarnaast bijvoorbeeld ook te kijken naar diversiteit in de mate waarin die religie of levensbeschouwing tot uiting komt in verscheidene aspecten van de RLS'en. Zo kunnen we bijvoorbeeld zien of er cases worden gekozen waarin religie of levensbeschouwing meer of minder expliciet een rol speelt in de aanwerving van vrijwilligers of in de activiteiten en diensten voor bezoekers.

In wat volgt, focussen we op RLS'en in de Vlaamse en Brusselse context. Daarbij geven we enkele illustraties van RLS'en uit Vlaanderen en Brussel (zie ook tabel 1 voor een eerste koppeling met deze typologie).

3. RLS'en in de Vlaamse en Brusselse context

Er is tot op heden geen overzicht van alle RLS'en in de Vlaamse en Brusselse context. De volatiliteit in dit veld maakt dit haast onhaalbaar. Algemeen kunnen we wel stellen dat religie nog een belangrijke plaats inneemt in onze samenleving. Ondanks de ontzuiling en secularisering van onze samenleving speelt geloof ook vandaag nog voor veel mensen een belangrijke rol in hun leven. Het aantal mensen met een levensbeschouwelijke of religieuze binding is nog steeds aanzienlijk. Sterker nog, religie keert – met name in de stad – terug in de publieke sfeer (Beaumont & Baker, 2011; Leman, Trappers, & Foyer vzw, 2017). Habermas (2006) spreekt in dit verband over een postseculiere samenleving.

We zien alvast dat religieus of levensbeschouwelijk engagement zich vaak vertaalt in sociale inzet, ook in Vlaanderen en Brussel. Met de typologie in de hand trachten we oog te hebben voor de mate waarin diversiteit zich uit en de manier waarop religie een rol speelt in het aanbod van deze RLS'en. Hierbij kunnen we duidelijk het sociaal engagement in de zes types uit de typologie van Sider en Unruh in Vlaanderen en Brussel terugvinden. De lopende casestudy's uit beide onderzoeksprojecten tonen dit aan. Zo is er een Wit-Russische orthodoxe kerk in Antwerpen die naast religieuze bijeenkomsten inzet op voedselbedeling, gekoppeld aan armoedebestrijding als spirituele ondersteu-

ning. Via preken, individuele gesprekken en pamfletten trachtten betrokkenen van de kerk bezoekers aldus te ondersteunen.

Op die manier zien we heel diverse voorbeelden van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitspraktijken in Vlaanderen en Brussel. Vanuit een katholieke kerk in Anderlecht zet een pastoor allerhande acties op om mensen in kwetsbare posities te ondersteunen. Dat kan gaan van voedsel- of kledingbedeling tot samenwerking met lokale en hogere overheden voor de ondersteuning en opvang van vluchtelingen. Vrijzinnig humanistische huizenvandeMens stellen menstruatiemateriaal beschikbaar voor wie dat moeilijk zelf kan kopen³. Een aparte vzw, verbonden aan een protestantse Brusselse kerk, verwelkomt bezoekers en vrijwilligers van uiteenlopende religies of levensbeschouwingen met warme maaltijden. Het evangelisch geïnspireerde De Tinten uit Gent biedt ondersteuning aan vluchtelingen, asielzoekers en mensen zonder wettig verblijf. Hun aanbod omvat onder meer een sociale dienst, een gezondheidscentrum, voedselbedeling, huiswerkbegeleiding, Nederlandse lessen en winkels voor kleding, speelgoed, boeken, enzovoort (Schrooten, 2021). In Anderlecht werden twee initiatieven opgericht binnen de Marokkaans-islamitische gemeenschap rond voedselbedeling. Telkens werd een aparte vzw opgericht om voedsel te bedelen of een soort sociale kruidenier uit te werken. De initiatiefnemers zien zichzelf evenwel losstaan van de geloofsorganisaties uit hun gemeenschap.

Het fenomeen van religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteit is uiteraard niet nieuw. De katholieke kerk ontwikkelde doorheen de geschiedenis talloze initiatieven die vaak een eigen, zelfstandig leven zijn gaan leiden. In de twaalfde eeuw waren er al Armentafels of 'tafels van de Heilige Geest', een initiatief van de parochie. En onder het goedkeurende oog van de schepenen werd er voedsel, kleding of geld bedeld in de kerk (Claessens, 2017). De Belgische samenleving is gebouwd op een historisch verzuilde context. Tussen Wereldoorlog I en de late jaren 1960 was de samenleving verticaal georganiseerd volgens de drie meest voorkomende ideologieën: katholiek, socialistisch en liberaal (Dierckx, Vranken, & Kerstens, 2009). De verzuiling droeg bij aan een binding van mensen aan volkswerken en de verspreiding van cultuur in brede zin (Claessens, 2017). In de late jaren 1960 kwam de verzuiling tot een einde. Onder meer een grotere sociale mobiliteit en betere opleiding zorgden voor een massale secularisatie, wat in België vooral een terugval van het christendom inhield. Tegelijkertijd zorgde migratie ook voor verandering in het religieuze landschap. Er ontstond bijvoorbeeld een hele waaier aan etnisch-culturele organisaties waarbij religie vaak de basis vormde om zich te organiseren (Thys & Anciaux, 2019). Door de scheiding van Kerk en Staat en de traditie van verzuiling kwamen er voor de 'nieuwe religies' opportuniteiten om gebedshuizen, eigen onderwijs en media te installeren (Dierckx e.a., 2009).

3.1 De rol van RLS'en in armoedebestrijding

We merken dat RLS'en voornamelijk voor mensen in kwetsbare posities een belangrijke rol spelen als (onderdeel van een) vangnet. De vele drempels op weg naar gepaste hulp- en dienstverlening maken dat mensen in kwetsbare posities ook een beroep doen op de

veeleer informele RLS'en. De nabijheid, vertrouwdheid, informaliteit en laagdrempeligheid van deze initiatieven maakt het veel hulpvragers gemakkelijker om hier aan te kloppen. Zeker voor mensen in precare situaties of met precare verblijfsstatuten is er vaak weinig formeel aanbod waar zij terecht kunnen (of komen/willen). Personen in dak- en thuisloosheid of mensen zonder wettig verblijf maken een groot deel uit van de doelgroepen van RLS'en en kloppen er aan voor een hele waaier aan (hulp)vragen.

Zo is er het voorbeeld van *Open Heart*, een vzw verbonden aan een protestantse Brusselse kerk, die haar deur twee keer per week open zet om kwetsbare mensen een gratis warme maaltijd aan te bieden. Daarnaast bieden ze ook sporadisch materiële noodhulp aan, zoals slaapzakken of kledij, en is er zelfs een kleinschalige vorm van tijdelijke opvang. Bij de bezoekers zijn er veel dak- en thuislozen, nieuwkomers en transitmigranten. Zij kunnen niet overal zomaar terecht en vinden er een maaltijd, een luisterend oor en de mogelijkheid om even te ontspannen. Dat de groep divers is en frequent verandert of dat er vaak bezoekers bij zijn die geen of andere re-

De laagdrempeligheid en de nabijheid van RLS'en vormen een belangrijke meerwaarde.

ligies aanhangen, vormt voor *Open Heart* geen probleem. Ze worden wel getraceerd op een bijbelverhaal, maar er wordt niet actief getracht te bekeren (Deleu, Blokland, & Schrooten, 2022).

Naast een spiritueel antwoord op de noden van bezoekers bieden RLS'en dus ook materiële en sociale ondersteuning. Veel van de ondersteuning die hier wordt aangeboden heeft te maken met juridische hulpverlening of het verkrijgen van wettig verblijf, het zoeken van werk, het zoeken of bieden van slaappleaatsen, huisvesting of gezondheidszorg, gratis maaltijden of tickets voor het openbaar vervoer (Maskens, 2008; Schrooten & Trappers, 2019). Zo heeft bijvoorbeeld het Protestants Sociaal Centrum in Elsene specifiek een vluchtelingendienst opgericht en ondersteunt het initiatief hulpvragers ook op vlak van huisvesting, werk, schuldbemiddeling, enzovoort. Pastoor Marechal in Zeebrugge is ook een gekend voorbeeld. Hij geeft sinds enkele jaren met behulp van een groep vrijwilligers voedsel en organiseert in de winter zelfs nachtopvang voor migranten (Schrooten, 2021).

RLS'en nemen op die manier specifiek voor mensen met een migratieachtergrond ook een rol op in de aankomstinfrastructuur. Aankomstinfrastructuren zijn "die delen van het sociaal-ruimtelijk weefsel waar nieuwkomers bij aankomst mee verweven raken, en waar hun aanstaande lokale of translokale sociale mobiliteit tot stand wordt gebracht" (Meeus, Arnaut, & Van Heur, 2019). Dat geldt in de eerste plaats voor nieuwkomers, maar we zien dat ook mensen met een migratieachtergrond van andere generaties specifiek bij RLS'en aankloppen.

Wat RLS'en typeert ten opzichte van andere aankomstinfrastructuren is dat zij een grote flexibiliteit hanteren op vlak van openingsuren en sterk werken op basis van sociale netwerken. Bovendien zijn ze vaak gelegen in wat ook wel aankomstwijken wordt

genoemd. Denk aan de laagdrempeligheid en nabijheid die RLS'en zelf naar voren schuiven als belangrijke meerwaarde die zij kunnen bieden. Zo vertelde een katholieke pastoor uit Anderlecht in een interview dat hij vaak 's nachts wordt opgebeld om iemand uit de nood te helpen. Hij zag het niet meteen gebeuren dat professionals op alle uren van de dag of week opgebeld zouden kunnen worden en uit hun bed komen voor hulpvragen. Bovendien hebben (informele) RLS'en vaak de mogelijkheid om een aantal wettelijke obstakels voor mensen zonder wettig verblijf te omzeilen, net vanwege de vrijheid en bewegingsruimte die zij als informele actor hebben – in tegenstelling tot de meeste sociaalwerkorganisaties (Schrooten & Trappers, 2019).

Belangrijk is dat een aankomstinfrastructuur voornamelijk een tijdelijke bron van ondersteuning moet kunnen zijn. Dat betekent dat aankomstinfrastructuren – inclusief alle noodhulpverlening die daarbinnen geboden wordt – ook effectief dat is en blijft, i.c. noodhulp bij het aankomen en op weg helpen om verder aansluiting te vinden bij de samenleving en de formele structuren. Voor mensen zonder wettig verblijf is dit laatste echter niet vanzelfsprekend. Zij kunnen immers niet zomaar overal aanspraak maken op hulpverlening en ondersteuning. Daardoor geraken ze soms ingesloten in dergelijke, meer informele, structuren.

3.2 Uitdagingen in de samenwerking tussen RLS'en en sociaalwerkorganisaties

Ondanks de maatschappelijke rol van RLS'en worden ze vaak uitsluitend met collectieve geloofsbeleving geassocieerd. Vanwege hun veeleer informele positie in het bredere veld van sociaal werk, kunnen we stellen dat heel wat RLS'en grotendeels opereren in de schaduw. Hoewel sommige RLS'en liever meer zichtbaar zouden zijn, willen andere ook graag vanuit die schaduwpositie blijven opereren. In de werkgroep gingen we aan de slag met de vraag of RLS'en vandaag al worden weergegeven op sociale kaarten en hoe zij zelf naar dit instrument kijken. Sociale kaarten zijn een belangrijk instrument dat gebruikt wordt door (lokale) overheden om een overzicht te maken van sociale actoren. Maar om een sociale kaart te maken, heb je natuurlijk ook een focus nodig. Dit betekent dat je moet bepalen wie wel en wie niet in een bepaalde sociale kaart kan worden opgenomen.

Vaak komt het initiatief van beleidsmakers, die hun eigen, specifieke beelden hanteren van wat sociaal werk en zorg zijn. Door uit te gaan van hun eigen definities en criteria laten ze soms kleinere, meer informele en soms ook minder gewenste initiatieven links liggen (Moris & Maes; 2022). Deze religieuze initiatieven herkennen zich bovendien niet altijd in de gebruikte termen, omdat hun maatschappelijk werk vaak slechts een bijproduct is van hun andere activiteiten. Ten tweede is de administratieve last die het in kaart brengen van de sociale activiteiten met zich meebrengt vaak te groot voor door vrijwilligers gedreven, kleinere of meer informele initiatieven. Ten slotte werken veel

Heel wat RLS'en opereren grotendeels in de schaduw.

organisaties of initiatieven met mensen die niet veel hulp krijgen van de verzorgingsstaat vanwege hun verblijfsstatus of fouten in het systeem. Deze organisaties hebben in de eerste plaats het gevoel dat zij het werk van de staat doen. Wanneer de staat hun werk wil promoten door hen op te nemen in een sociale kaart, kan dit een bittere nasmaak achterlaten. Sommige organisaties willen helemaal geen grotere groep mensen bereiken omdat ze al overbelast zijn (Moris & Maes, 2022).

Beleidsmakers hebben via diverse instrumenten en erkenningen invloed op de publieke verschijningsvorm van burgerinitiatieven en sociaalwerkpraktijken. Vanuit de werkgroep Soligion signaleren de deelnemers dat RLS'en enerzijds niet goed passen in de door de overheid opgelegde hokjes. Anderzijds vereisen de formele procedures tot erkenning kennis en vaardigheden die niet altijd aangepast zijn aan de specifieke manier waarop RLS'en werken. Ook hun eigen visie – zoals bijvoorbeeld zich willen inzetten voor een specifieke doelgroep – druipt vaak in tegen de vereisten van een subsidieaanvraag die oplegt om 'een breed aanbod toegankelijk voor iedereen' te ontplooiën (Moris & Maes, 2022). Dit signaal sluit aan bij een onderzoek van André en Sacco (2019) naar etnisch-culturele organisaties in de Federatie Wallonië-Brussel. Zij kwamen tot de vaststelling dat het referentiekader dat de overheid hanteert de erkenning van deze organisaties belemmert en dat projectoproepen organisaties filteren op hun managementvaardigheden en sociaal kapitaal. Vanuit de eerste bevindingen lijkt dit ook te kloppen voor de religieus geïnspireerde initiatieven en verenigingen in Vlaanderen en Brussel. Zij worden hierdoor belemmerd in doorgroeien tot formele organisaties (Moris & Maes, 2022).

Daarnaast bieden veel RLS'en – net zoals sommige sociaalwerkorganisaties – noodhulp onder protest. Zij staan niet te springen om opgenomen te worden in een formeel overzicht (zoals een sociale kaart) waardoor een breder publiek dat zoekt naar zorg en ondersteuning plots de weg vindt (Moris & Maes 2022). Noodhulp gaat immers vaak in tegen het eigenlijke doel, missie of visie van de organisatie (Segaert, van Uffelen, & Van Wouterghem, 2020). Dit geldt in het bijzonder voor RLS'en die zich inzetten voor doelgroepen die bij formele hulp- en zorginitiatieven door de mazen van het net vallen of er soms zelfs door worden uitgesloten. Mensen zonder wettig verblijf zijn hiervan een duidelijk voorbeeld. Hun noden zijn hoog, maar het aanbod is klein of schiet tekort. RLS'en zien het als hun plicht en doel om voedsel, onderdak en steun te bieden en zeker aan deze doelgroep waarvoor de overheid dit onvoldoende opneemt (Moris & Maes, 2022). Om deze spanning op te lossen, lijkt het belangrijk informele solidariteitsinitiatieven zichtbaarder of toegankelijker te maken, maar de deelnemers aan de Soligion-werkgroep in deze positie geven aan net niet het instrument te willen zijn waarbij hun aanbod compenseert waar de overheid tekortschiet. Het ontbreekt hen bovendien aan de nodige middelen hiervoor.

Door die schaduwpositie ontbreekt het RLS'en en sociaalwerkorganisaties vaak aan de nodige kennis over elkaar. Men weet niet altijd van elkaars bestaan of werking af, spreekt een andere taal (niet-religieus of professioneel jargon) en koestert soms heel uiteenlopende verwachtingen ten aanzien van elkaar. Dat brengt dan weer wantrouwen met zich mee. Vragen rijzen vanuit de overheid en sociaalwerkorganisaties rond een eventuele bekeringsdrang of rond het effect van hun werk op langere termijn – gaat het om liefdadigheid of het nastreven van structurele hervormingen?

RLS'en worden wel eens aangesproken op hun potentiële toeleidingsfunctie of ze worden gezien als partners waarnaar kan worden doorverwezen, maar er zijn ook een aantal moeilijkheden in de samenwerking met en de erkenning van deze initiatieven (Beaumont & Cloke, 2012). Naast bovenstaande thema's bemoeilijken ook differentiële machtsverhoudingen, ongelijke draagkracht en wantrouwen de samenwerking (Moris & Maes, 2021; Van Dam e.a., 2019). Veel RLS'en hebben doorgaans minder structurele middelen en gaan daar creatief naar op zoek, bijvoorbeeld door fondsenwerving via Whatsapp-berichtjes binnen een geloofsgemeenschap (Zibouh, 2019).

Soms gaat het ook over heel praktische elementen die samenwerking tussen beide verhinderen. Waar sociaalwerkorganisaties doorgaans actief zijn binnen de kantooruren, werken vooral vrijwilligers in RLS'en buiten dergelijke uren en combineren ze die activiteiten met een betaalde job elders. Voorts zijn (informele) RLS'en minder gebonden door regels en hebben ze iets meer manoeuvreerruimte in vergelijking met sociaalwerkorganisaties. Denk bijvoorbeeld aan de priester die zelfs 's nachts telefoontjes aanneemt om hulp te bieden. RLS'en bieden ook opvangmogelijkheden voor mensen zonder wettig verblijf, maar hiervoor is slechts weinig tot geen wettelijke omkadering. Ondanks hun flexibiliteit beschikken sommigen onder hen over minder middelen of specifieke expertise dan sociaalwerkorganisaties. Een voorganger uit een protestantse kerk vertelde bijvoorbeeld dat zij een opvanginitiatief hadden voor een tweetal dak- en thuislozen. Hij haalde aan dat er echter te weinig expertise voor ondersteuning en gepaste doorverwijzing aanwezig bleek te zijn op het moment dat er problemen ontstonden binnen die woning.

4. Conclusie: tegemoet met een open blik

We openen dit hoofdstuk met de vaststelling dat religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven in de coronacrisis stilaan zichtbaarder werden. RLS'en nemen een betekenisvolle rol op in het leven van heel wat kwetsbare mensen. Die rol gaat verder dan spirituele ondersteuning of sporadische noodhulp. Allerhande initiatieven werken structurele diensten uit. Dat wil zeggen dat zij solidariteitspraktijken opnemen in hun vaste aanbod, bijvoorbeeld het hele jaar gratis maaltijden aanbieden of wekelijks zittingen met een sociaal werker organiseren. Daarnaast bieden ze niet alleen ondersteuning aan de eigen geloofsgemeenschap: ook mensen met andere geloofs- of levensbeschouwelijke achtergrond zijn doorgaans welkom als bezoeker en/of vrijwilliger.

Er is een enorme diversiteit in het aanbod, de mate waarin religie een rol speelt, de mate waarin initiatieven organisatorisch gestructureerd zijn, de manier van werken op vlak van fondsenwerving of het aanwezige aanbod. Die diversiteit maakt, naast een wederzijds gebrek aan kennis, dat er vaak weinig aansluiting is tussen RLS'en en sociaalwerkorganisaties. De meeste RLS'en werken in de schaduw. Dat 'anders zijn' en het werken in de schaduw draagt echter ook bij aan vooroordelen. Er worden vanuit de overheid en sociaalwerkorganisaties kritische vragen gesteld omtrent de rol van RLS'en

in de ondersteuning aan kwetsbare doelgroepen zoals mensen in armoede of mensen zonder wettig verblijf – vragen rond machtskwesties, eventuele bekeringsdrang, effecten op langere termijn, enzovoort.

Vanwege deze tendensen en vragen willen we met dit hoofdstuk bijdragen aan de kennis over RLS'en en hun maatschappelijke betekenis. RLS'en spelen een belangrijke rol als vangnet voor veel mensen in kwetsbare posities, maar die rol is niet onbesproken. Vaak missen RLS'en middelen of expertise voor structurele armoedebestrijding. Daartegenover staat dat ze heel flexibel kunnen inspelen op veranderende noden van doelgroepen. RLS'en hebben dan ook een sterk potentieel inzake toeleiding of als partners in samenwerkingsverbanden met andere RLS'en of sociaalwerkorganisaties.

Deze bijdrage kwam voort uit twee lopende onderzoeksprojecten. Er is dus nog een hele weg af te leggen. We hopen dat deze eerste bevindingen uit dit onderzoek een kritische reflectie bieden over de eigenheid en rol van RLS'en in armoedebestrijding en wat dat ons zegt over het functioneren van de welvaartsstaat. We dragen daarenboven bij tot de verbreding van de kennis rond RLS'en, maar laten ook RLS'en zelf aan het woord over hun perspectieven, noden, sterktes en uitdagingen. We willen weten welke noden er zijn rond ondersteuning van de initiatieven en welke rond samenwerking. Hoe kunnen we netwerken versterken waar nodig? Daarnaast hopen we deze belangrijke spelers zichtbaar te maken voor de overheid en andere sociaalwerkorganisaties, maar ook voor elkaar. Een dergelijke zichtbaarheid kan drempels tot samenwerking wegwerken en erkenning van hun werk versterken. Er liggen nog heel wat vragen om verder op te nemen. Dit hoofdstuk biedt alvast inspiratie voor het verder uitdiepen daarvan, zowel binnen het lopend als eventueel toekomstig onderzoek.

Referenties

- André, G., & Sacco, M. (2019). Etnisch-culturele organisaties en publieke financieringsmogelijkheden in de Federatie Wallonië-Brussel. In: M. Schrooten, R. Thys & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia, 65-79.
- Beaumont, J., & Baker, C. (2011). Introduction: The Rise of the Postsecular City. In: J. Beaumont & C. Baker (Eds.), *Postsecular cities: Space, theory and practice*. Continuum, 1-15.
- Beaumont, J., & Cloke, P. (Eds.). (2012). *Faith-based organisations and exclusion in European cities*. Bristol/Chicago: The Policy Press.
- Beukes, J.W. (2019). Leveraging social capital of the church for development: A case study of a farming community in Wellington. *HTS Teologiese studies-Theological studies*, 75(4), a5528. DOI: 10.4102/hts.v75i4.5528
- Biebricher, T. (2011). Faith-based initiatives and pastoral power. *Economy and Society*, 40(3), 399-420.
- Bielefeld, W., & Cleveland, W.S. (2013). Defining Faith-Based Organizations and Understanding Them Through Research. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 42, 442. DOI: 10.1177/0899764013484090
- Boost, D., Raeymaeckers, P., Hermans, K., & Elloukmani, S. (2021). Overcoming non-take-up of rights: A realist evaluation of Integrated Rights-Practices. *Journal of Social Work*, 21(4), 831-852. <https://doi.org/10.1177/1468017320948332>

- Claessens, D. (2017). *Een geschiedenis van sociaal werk*. Berchem: Epo.
- Cortois, L. (2021). Pandemie krijgt solidariteit niet klein. *Tertio*, 1158/8.
- Crisp, B.R. (2014). *Social work and faith-based organizations*. London: Routledge.
- Cloke, P., Beaumont, J., & Williams, A. (Eds.). (2013). *Working faith: faith-based organisations and urban social justice*. Milton Keynes: Paternoster.
- Davelaar, M., Damacena Martins, A., & Doude van Troostwijk, I. (2012). *Naar een hoger plan. De vrijwillige inzet van internationale en migrantenkerken in Den Haag*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Debruyne, P., Deleu, H., & Schrooten, M. (2020). Corona maakt het onzichtbare zichtbaar: Migratie verandert dak- en thuisloosheid. *Sociaal.Net*. 28 mei 2020. Geraadpleegd via <https://sociaal.net/achtergrond/migratie-verandert-dak-en-thuisloosheid/>
- Deleu, H., Blokland, G., & Schrooten, M. (2022). *Open Deur: Kerkelijke hulpverlening en pastoraat*. Brussel: Onderzoeksgroep Sociaal Werk, Odisee Hogeschool.
- Dierckx, D., Vranken, J., & Kerstens, W. (Eds.). (2009). *Faith-based Organisations and Social Exclusion in European Cities. National Context Reports*. Leuven: Acco.
- Dierckx, D., & Vranken, J. (2013). *Final report summary: FACIT (faith-based organisations and exclusion in European cities)*. Geraadpleegd via <https://cordis.europa.eu/project/id/217314/reporting/es>
- Glock, C., & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. San Francisco: Rand McNally.
- Gomez, E. (2011). Charitable Choice under the Lemon Test: Historical and Empirical Support for a Constitutional Defense. *Columbia Journal of Law and Social Problems*, 44(3), 353-392.
- Habermas, J. (2006). Religion in the public sphere. *European Journal of Philosophy*, 14(1), 1-25.
- Kanmaz, M. (2016). *Give her a break! Armoede en uitsluiting bij vrouwen met een migratieachtergrond*. Brussel: Minderhedenforum.
- Leman, J., Trappers, A., & Foyer vzw (Eds.). (2017). *Spirituele en Grootstedelijke Zachte Trance*. Antwerpen: Garant.
- Maes, S., Raeymaeckers, P., Schrooten, M., & Broeckaert, B. (forthcoming, a). Faith-based organizations and poverty alleviation: a scoping review on definitions and terminology (2010-2021).
- Maes, S., Raeymaeckers, P., Schrooten, M., & Broeckaert, B. (forthcoming, b). Faith Based Organizations: Types and Typologies. A Scoping Review (2010-2021).
- Maskens, M. (2008). Migration et pentecôtisme à Bruxelles: Expériences croisées. *Archives de sciences sociales des religions*, 143, 49-68. <https://doi.org/10.4000/assr.16423>
- Meeus, B., Arnaut, K., & Van Heur, B. (Eds.). (2019). *Arrival Infrastructures: Migration and Urban Social Mobilities*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Moris, M., & Maes, S. (2022). Uitdagingen bij het in kaart brengen van religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven. www.soligion.be
- Raeymaeckers, P., Laevaert, T., Huyghe, K., & Vints, H. (n.d.). Corona raakt kern van sociaal werk: 'Organisaties passen zich razendsnel aan'. *Sociaal.Net*, 30 maart 2020. Geraadpleegd via <https://sociaal.net/achtergrond/corona-raakt-kern-sociaal-werk/>
- Raeymaeckers, P., & Van Puyvelde, S. (2021). Nonprofit Advocacy Coalitions in Times of COVID-19: Brokerage, Crowdfunding, and Advocacy Roles. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 50(6), 1304-1317. <https://doi.org/10.1177/0899764021991675>
- Reijnders, M., Schalk, J., & Steen, T. (2018). Services wanted? Understanding the non-take-up of social support at the local level. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 29(6), 1360-1374. <https://doi.org/10.1007/s11266-018-00060-w>
- Schrooten, M. (2021). Levensbeschouwelijk sociaal engagement toont waar we als samenleving te kort schieten. *MO.be*. (Online), <https://www.mo.be/column/levensbeschouwelijk-ge-inspireerd-sociaal-werk-als-een-alarmbel-voor-de-hele-samenleving>
- Schrooten, M., Thys, R., & Debruyne, P. (Eds.). (2019). *Sociaal Schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Brussel: Politeia.
- Schrooten, M., & Trappers, A. (2019). Sociaalwerkpraktijken in Religieuze Organisaties. In: M. Schrooten, R. Thys & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal Schaduwwerk. Over Informele Spelers in het Welzijnslandschap*. Brussel: Politeia

- Schrooten, M., Withaecx, S., Geldof, D., & Lavent, M. (2015). *Transmigratie. Hulpverleners in een wereld van superdiversiteit*. Leuven: Acco.
- Segaert, B., van Uffelen, N., & C. Van Wonterghem (Eds.). (2020). *Noodhulp onder protest: voedselbanken als wapen voor sociale grondrechten*. Antwerpen: UCSIA.
- Sider, R.J., & Unruh, H.R. (2004). Typology of Religious Characteristics of Social Service and Educational Organizations and Programs. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 33(1), 109-134. DOI: 10.1177/0899764003257494
- Swyngedauw, K. (2019). Informele netwerken als welzijnsactoren rond verborgen thuisloosheid in het Brussels Gewest. In: M. Schrooten, R. Thys & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 295-202). Brussel: Politeia.
- Thys, R., & Anciaux, B. (2019). Etnisch-culturele organisaties in Vlaanderen en Brussel: Onopgemerkt bouwen aan betere levensomstandigheden in de Belgische samenleving. In: M. Schrooten, R. Thys & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 65-79). Brussel: Politeia.
- Thys, R., Schrooten, M., Debruyne, P., & Plovie, E. (2020). Geprangd tussen warme en koude solidariteit. *Weliswaar.be*, Geraadpleegd via <https://www.weliswaar.be/welzijn-zorg/geprangd-tussen-warme-en-koude-solidariteit>
- Van Dam, S., Buthani, S., Kanmaz, M., & Raeymaeckers, P. (2019). Netwerken tussen etnisch-culturele verenigingen en welzijns- en zorgvoorzieningen: Een weg van versterking. In: M. Schrooten, R. Thys & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal Schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 203-216). Brussel: Politeia.
- Van Dam, S., & Dierckx, D. (2013). 'Thouiza' voorbij: Over hulpvraagtrajecten van personen van buitenlandse herkomst in armoede. In: D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting: Jaarboek 2013* (pp. 139-154). Leuven: Acco.
- van den Toorn, J., Davelaar, M., Hamdi, A., Reches, L., & van Keulen, M. (2020). *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut i.s.m. Stichting Mara, SPIOR, SKIN-Rotterdam, Samen 010 en Convent van Kerken Rotterdam.
- Zibouh, F. (2019). Lokale, Translokale en Transnationale Solidariteitspraktijken in het Hart van Brussel. In: M. Schrooten, R. Thys & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal Schaduwwerk. Over Informele Spelers in het Welzijnslandschap* (pp.113-120). Brussel: Politeia.

Noten

1. Concreet brengt het Soligion-project de praktijken van lokale sociale ondersteuning door RLS'en in vijf steden in kaart, onderzoekt het de interactie tussen RLS'en en sociaalwerkorganisaties vanuit een historische en politiek-filosofische invalshoek en creëert het via actieonderzoek nieuwe procedures en werkwijzen gebaseerd op gedeelde inzichten (zie www.soligion.be). Het PWO-project (praktijkgericht wetenschappelijk onderzoek) 'Sociaalwerkpraktijken in Brusselse religieus geïnspireerde initiatieven' tracht de solidariteitspraktijken van Brusselse RLS'en te begrijpen en hun relatie tot sociaalwerkorganisaties te verhelderen en waar mogelijk te verbeteren. De focus ligt daarbij op de doelgroep mensen met een precair verblijfsstatuut (zie <https://www.odisee.be/onderzoeksprojecten/sociaalwerkpraktijken-brusselse-religieus-geinspireerde-initiatieven>).
2. We definiëren RSI als: 'Social actions and (in)formal initiatives that, from a religious inspiration, aim to aid people in need of support' (Maes e.a., forthcoming, a).
3. Schrooten, M. (2021, 17 december). Levensbeschouwelijk sociaal engagement toont waar we als samenleving tekortschieten. *MO**. <https://www.mo.be/column/levensbeschouwelijk-geinspireerd-sociaal-werk-als-een-alarmbel-voor-de-hele-samenleving>